

De betekenis van de liederen van Paul Gerhardt voor Dietrich Bonhoeffer

Aan de hand van twee liederen

Jan Groenleer

Inleiding

Wanneer Dietrich Bonhoeffer op 14 april 1943 vanuit de gevangenis schrijft dat het goed is om liederen van Paul Gerhardt te lezen en uit het hoofd te leren, dan betekent dat niet dat hij voor het eerst kennis maakte met deze liederen. Al in de kinderjaren is hij met Gerhardtliederen vertrouwd geraakt aangezien deze in de familiekring een belangrijke rol speelden.

Om de betekenis van de liederen van Paul Gerhardt voor Bonhoeffer te illustreren, zouden vele liederen gekozen kunnen worden. Dat hangt samen met de verschillende thema's die in deze liederen naar voren komen en die zonder meer op de biografie van Bonhoeffer geplakt zouden kunnen worden.

Om verschillende redenen heb ik gekozen voor het lied 'Nun lasst uns gehn und treten'. Het is een lied dat bestemd is voor één bepaalde dag in de kersttijd, nml. oudejaarsdag.

Op oudejaarsavond las de vader van Dietrich in het gezin uit de Bijbel altijd Psalm 90 en werden alle strofen van dit lied van Paul Gerhardt gezongen. De kinderen kenden ze allemaal uit het hoofd. Vooral de 13de strofe was bij vader Bonhoeffer geliefd, wat niet te verwonderen is voor een hoogleraar in de psychiatrie en neurologie.¹

In het Evangelisches Gesangbuch voor de Evangelische Kirche in Duitsland wordt de rubriek Jahreswende geopend met dit lied van Paul Gerhardt, Gesang 58. De rubriek wordt besloten met Gesang 65, het beroemde lied van Bonhoeffer dat ook in ons Liedboek voor de Kerken is terecht gekomen: 'Von guten Mächten'. Dit gegeven bracht me ertoe om die twee liederen eens naast elkaar te leggen. Hoe verhouden die twee zich tot elkaar? Is er verwantschap? Waarin verschillen ze van elkaar? Is er misschien iets van Paul Gerhardt te ontdekken in het lied van Bonhoeffer?

Evangelisches Gesangbuch 58

Dit lied van Paul Gerhardt verscheen voor het eerst in een Gezagboek uit 1653. Het lied zelf is waarschijnlijk eerder geschreven, nog voor het eind van de Dertigjarige Oorlog in 1648.²

De structuur van het lied doet sterk denken aan de voorbede zoals die in de eredienst plaatsvindt. Dat betekent tegelijk dat enkeling en gemeenschap als een geheel wordt gezien. Dat komt heel sterk uit in bijvoorbeeld strofe 9,1 en 15,3.³

De eerste strofe is een opwekking om in lied en gebed voor de Heer te naderen die tot nu toe ons kracht van leven heeft gegeven.

In de volgende strofen (2-5) wordt het leven getekend als een weg die gegaan wordt, een tocht door de tijd. Van dat aspect is het hele lied doortrokken, zie de strofen 2, 3, 11, 14.

Er wordt in strofe 2 wel van 'gedeiheit' gesproken, maar vergeet niet dat het door veel moeiten heen gaat. In tweelingparen (Angst und Plagen; Zittern und Zagen; Krieg und Schrecken) wordt dat beeldend weergegeven. Maar al gaande in barre omstandigheden is er

¹ Christian Bunnens, *Paul Gerhardt, Weg – Werk – Wirkung*, Göttingen 2006, 249

² Gerhard Hahn und Jürgen Henkys (Hrsg.), *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*, Bd. 3, Heft 2, Göttingen 2001, 41

³ *ibid.*, 42

toch sprake van geborgenheid. Zoals trouwe moeders hun kinderen bij zwaar onweer beschermen, zo bergt God ons in de nood van het leven in zijn schoot.

Deze strofen beschrijven de nood van het mensenleven zoals Gerhardt die ook zelf ervaren heeft. Maar in die nood ben je niet zonder God. En dan ben je veilig. Daarbij zou je aan Psalm 91 vers 1 en 2 kunnen denken.

Dat geeft moed om het heil bij de Heer te zoeken. Strofe 6 geeft dan ook een wending aan, waarin de zanger/bidder zich richt op God, die veelzeggend de ‘Hüter’ van ons leven wordt genoemd.

Strofe 7 is de inzet van de voorbeden. Deze begint met een lofprijzing van de trouw van God die elke morgen nieuw is en van de sterkte van zijn handen die aan alle ellende een wending ten goede zal geven.

Bij strofe 8 begint dan het eigenlijke gebed. Verschillende verlangens van de bidder zelf en van anderen worden onder woorden gebracht. Er wordt niet gevraagd of kruis en lijden worden weggenomen, maar dat de Heer in kruis en lijden een bron van vreugde zal zijn (strofe 8). Uitzien naar God en zijn gunst kan vertwijfeling opwekken als het lang weg blijft. Het geduld kan op de proef worden gesteld. Daarom is er de bede om een hart dat geduldig is. (strofe 9). In strofe 10 komt de ellende van de oorlog aan het licht waarin een gigantische stroom bloed wordt vergoten. Dat roept verlangen wakker naar een andere stroom, een stroom van vreugde die God zelf ons kan geven.

In de voorbede komen de mensen die alleen gelaten zijn – denk aan de velen die geliefden hebben verloren door de oorlog of door de pest – de dwalenden, de onverzorgden, armen, zieken en bedroefden in het vizier. In contrasterende woorden die toegespitst zijn op de nood waarin de mensen verkeren, wordt hun het goede van God toegebeden, waarbij de volheid van de Geest als de ultieme gave wordt gezien (strofe 14). De laatste strofe is een samenvatting van alle voorgaande gebeden en spreekt het verlangen uit dat God zal verhoren met het oog op een gelukkig nieuw jaar. Dan wordt de tocht door de tijd een gestage wandeling vol troost waardoor aan het lijden van de tijd het hoofd kan worden geboden.

Evangelisches Gesang 65

Op 19 december 1944 voegt Bonhoeffer bij een brief aan zijn verloofde, Maria von Wedemeyer, het gedicht ‘Von guten Mächten’ als een kerstgroet, dat tegelijk bestemd is voor zijn ouders en zijn broers en zussen.⁴

Het gedicht is in het Evangelisches Gesangbuch in zijn geheel als lied opgenomen als Gesang 65. In het kort volgen we de lijn van dit lied.

De dichter weet zich omgeven door goede machten en daarom ook wonderbaar beschermd en getroost. Hij zoekt gemeenschap met zijn geliefden met wie hij deze geborgenheid wil delen op weg naar het nieuwe jaar. De slotstrofe varieert het begin – ‘treu und still umgeben’ wordt nu ‘wunderbar geborgen’ – waarmee Bonhoeffer ook direct zijn geliefden in de geborgenheid betreft. In deze geborgenheid verwachten ‘wir’ getroost wat komen mag. De kern van het gedicht is: wij zijn omgeven door goede machten en daarom geborgen; wij zijn getroost omdat God bij ons blijft. Tussen het ‘ich – euch’ in strofe 1 en het ‘wir – Gott’ in strofe 7, bevindt zich een weg die gegaan moet worden. De lezers (zangers) worden uitgenodigd om op deze weg mee te gaan.

In het kort noemen we per strofe enkele bijzonderheden.

Strofe 1:

Het valt niet moeilijk om hier verwijzingen te zien naar Psalm 139 en Psalm 91 vers 1 en 2. De inzet is duidelijk pastoraal van toon.

Strofe 2:

⁴ Gerhard Hahn und Jürgen Henkys (Hrsg.), *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*, Bd. 3, Heft 4, Göttingen 2002, 37

De donkerheid en de lasten van het heden die bij het oude jaar horen, bezwaren nog steeds onze harten. Maar de zekerheid die in strofe 1 is uitgesproken wekt de dichter tegelijk tot een smeekgebed, zoals ook in de Psalmen de zekerheid van het geloof de gelovige niet verhindert om smekend te bidden om Gods heil.

Strofe 3:

Opvallend is dat Gods heil de bitterheid niet uitsluit. Gethsemané waarin de Heer na veel angst en beven de kelk van het lijden gewillig aanvaardt, kan ook ons deel worden. Zo wordt onze levensloop zelf een ‘Christuszeugnis’.

Strofe 4:

Er wordt rekening gehouden met de mogelijkheid dat de Heer vreugde schenkt over het aardse leven. Dat zal reden zijn om het verleden te gedenken en zich over te geven aan de Heer.

Strofe 5:

We worden weer teruggebracht in het heden, inclusief de kaarsen die bij de kersttijd horen als zinnebeeld van de intocht van het Licht van God in onze nacht. In de voorlaatste regel wordt het verlangen weer opgepakt, dat ook al in de eerste strofe is uitgesproken, om eindelijk weer als geliefden samen te zijn.

Strofe 6:

De stilte, waarop ook in strofe 1 wordt gezinspeeld, doet denken aan Psalm 65 vers 1: De stilte zingt U toe, o Here (berijming 1967). Dan wordt de klank van de onzichtbare dingen (Nicaenum) gehoord. Daarbij valt weer te denken aan de goede machten om ons heen. Uit de brief aan zijn verloofde blijkt dat hierbij aan engelen moet worden gedacht.⁵

Strofe 7:

Hier verandert het spreken van richting. In strofe 1 vinden we de sfeer van het gesprek van mens tot mens(en) (ich-euch). De strofen 2-6 bevatten een gesprek van de mens(en) tot God (wir-du). In deze laatste strofe is het individuele ‘ich’ van strofe 1 overgegaan in het ‘wir’ van de gemeenschap die haar geloof uitspreekt.

Vergelijking

Wanneer wij nu het lied van Dietrich Bonhoeffer vergelijken met het lied van Paul Gerhardt, dan valt allereerst het verschil op in toon. Gerhardts lied bevindt zich duidelijk in de context van de gemeenschap die voor de eredienst is samengekomen. Of Gerhardt dit zelf zo voor ogen stond, of niet, doet er eigenlijk niet zo toe. De structuur van de gebeden en voorbeden in de eredienst is erin te ontdekken.

Bonhoeffers lied is veel individueler van toon. We komen in de sfeer van het pastorale gesprek en het gebed waarbij de intimiteit een rol speelt. Het is ook daarom dat in het ‘Evangelisch-reformiertes Gesangbuch der deutschsprachigen Schweiz’ alleen de laatste strofe als lied staat aangegeven (Gesang 353). Deze strofe heeft een algemeen belijdend karakter.⁶ Als gedicht zijn wel alle strofen opgenomen in nummer 550.

Ongetwijfeld heeft deze intieme en verstilde toon te maken met de ervaring van gevangenschap. De invloed daarvan brengt Bonhoeffer onder woorden op de 4de adventszondag 1943. Hij schrijft dan dat hij voor het eerst het lied van Paul Gerhardt ‘Ich steh an Deiner Krippe hier...’, voor zichzelf heeft ontdekt. Volgens hem moet je wel lang alleen zijn en het mediterend lezen, om het te kunnen bevatten. Hij proeft er iets in van de mystiek van het kloosterleven, niet te veel, niet te weinig. “Es gibt eben neben dem Wir doch auch ein Ich und Christus, und was das bedeutet, kann gar nicht besser gesagt werden als in

⁵ Dietrich Bonhoeffer/Maria von Wedemeyer, *Bruidsbrieven uit de cel 1943-1945*, Leiden 1995, 198

⁶ In het Evangelisches Gesangbuch komt dit algemeen belijdend karakter tot uiting in de meerstemmige zetting van de laatste strofe.

diesem Lied.”⁷ In 1936 noemde Bonhoeffer Paul Gerhardt al de grote prediker van troost en vreugde, ook al vond hij toen dat er in vergelijking met bijvoorbeeld de liederen van Luther een verschuiving plaatsvond. In de 19de eeuw zou dat uitmonden in een onbijbelse fixatie op de menselijke ervaring.⁸ Van dat laatste is bij Gerhardt nog geen sprake. De gevangeniservaring heeft bij Bonhoeffer zelfs de waardering voor zijn liederen doen toenemen. De toon van Gerhardt is hem steeds meer eigen geworden. Hoezeer ook kerkliederen de werkelijkheid van Gods Woord moeten verkondigen en niet de meningen en stemmingen van mensen, toch kunnen we niet aan onze eigen situatie voorbijgaan. In zijn eigen lied toont Bonhoeffer dat hij dat van Paul Gerhardt heeft geleerd. In vergelijking met het lied van Gerhardt heeft het zelfs een inniger, ook wel ingetogener klank.

In de tweede plaats valt op dat ook in het lied van Bonhoeffer het leven is getekend als het gaan van een weg. Hij wil met zijn geliefden samen het nieuwe jaar ingaan. De weg die gegaan moet worden is niet zonder moeiten. Zelfs is het mogelijk dat het nieuwe jaar gestempeld wordt door de zware kelk vol bitter lijden. Toch is dat niet zonder heil en zegen. De zegen heeft nu eenmaal ook het kruis in zich en het kruis is niet zonder zegen. Daarin is hij verwant aan Gerhardt die in strofe 8 van zijn lied kan bidden of de Vader midden in, en niet los van ons kruis en lijden een bron van vreugde wil blijven.

In de derde plaats spreken beide liederen van troost en geborgenheid. In de goede machten om ons heen, trouw, stil en onzichtbaar, is voor Bonhoeffer God zelf bij ons. Dat is genoeg om getroost de nieuwe dag tegemoet te gaan. Paul Gerhardt verwoordt deze geborgenheid met het verrassende beeld van een kind dat zich tijdens een onweer veilig voelt in de schoot van zijn moeder.

Beide liederen samen

Op 25 december 1943 schrijft Bonhoeffer aan zijn ouders: “Weihnachten ist vorüber. Es hat mir ein paar stille, friedliche Stunden gebracht und vieles Vergangene war ganz gegenwärtig. Die Dankbarkeit dafür, dass Ihr und alle Geschwister in den schweren Luftangriffen bewahrt worden seid, und die Zuversicht, Euch in nicht zu ferner Zeit in Freiheit wiederzusehen, war grösser als alles Bedrückende. Ich habe mir Eure und Maria’s Kerzen angezündet und die Weihnachtsgeschichte und einige schöne Weihnachtslieder gelesen und vor mich hingesummt und habe dabei an Euch alle gedacht und gehofft, dass Ihr nach aller Unruhe der vergangenen Wochen doch auch eine friedliche Stunde finden möchtet...” Als je deze passage vergelijkt met Bonhoeffers lied, dan lijkt het erop alsof hier al de ingrediënten aanwezig zijn voor het lied dat hij pas een jaar later als een kerstgroet aan zijn verloofde stuurt.

In diezelfde brief schrijft hij dat het nieuwe jaar nog menige zorg en onrust zal brengen. Maar hij gelooft dat in deze jaarwisseling toch met groter vertrouwen dan ooit het vers uit het oude nieuwjaarslied van Paul Gerhardt gezongen en gebeden kan worden: “Schleuss’ zu die Jammerpforten/ und lass an allen Orten/ nach soviel Blutvergiessen/ die Freudenströme fliessen.” Het is duidelijk dat hij het einde van de oorlog ziet naderen. Afgedacht daarvan zou hij ook niet weten wat ze nog anders zouden moeten bidden en wensen.⁹

Zo komen het lied van Paul Gerhardt en de gedachten die Bonhoeffer veel later pas in een lied zal gieten samen in die brief van 25 december 1943.

Op 1 januari 1944, een week later dus, schrijft hij aan zijn verloofde dat hij dit lied van Paul Gerhardt ’s avonds vaak heeft gelezen. Hij vindt het erg mooi en raadt haar aan het ook te lezen, zo ze dat al niet gedaan heeft. Ongetwijfeld zullen hem de oudejaarsavonden van het ouderlijk huis in herinnering zijn gekomen.

⁷ Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, Siebenstern-Taschenbuch 1, Hamburg 1974(8), 95

⁸ Christian Bunnens, *a.w.*, 250

⁹ Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, 60

Op 14 januari 1944 ziet hij door een open venster de zon schijnen als was het voorjaar. Hij beschouwt het als een gunstig voorteken aan het begin van het nieuwe jaar. Helaas heeft hij het samenzijn met zijn geliefden niet meer mogen meemaken. De laatste twee regels van zijn lied bieden echter hoop dat ons einde maar zeer betrekkelijk is en wacht op de jongste dag. In dat geloof stemt hij op op een wonderlijke manier overeen met Paul Gerhardt.